

ترمینولوژی حقوق

محمدعلی اردبیلی^۱

در میان آثار پُرشمار استاد جعفری لنگرودی، برخی از آن‌ها، صرف‌نظر از محتوا که از تخصص و تبحر وی در حوزه فقه و حقوق حکایت می‌کند، جایگاه بسیار با ارزشی دارند. شرح و تفصیل موضوعات متنوع این رشته در قالب فرهنگ لغات، دایره‌المعارف (دانشنامه)ها و ترمینولوژی، معرف دقت نظر، نظم و انضباط فکری و به ویژه انتخاب شیوه‌های موثری است که دقیقاً از یک معلم در مقام آموزش دانشجویان و دانش‌پژوهان انتظار می‌رود. ما استاد جعفری لنگرودی را در چه در سال‌هایی که در ایران به امور اجرایی و سپس آموزشی مشغول بوده و چه در سال‌هایی که دور از وطن با همان شور و شوق دوران جوانی، ایام عمر را به تحقیق و تتبع سپری کرده، همواره به عنوان معلمی که حاصل عمر را در طبق اخلاص نهاده و تقدیم شیفتگان دانش حقوق نموده است، می‌شناسیم. نقل خاطره‌ای را در این باره بی‌مناسبت نمی‌دانم. فراموش نمی‌کنم که در سال ۱۳۵۸، نخستین بار که به دیدار استاد در اتاق کارشان در دانشکده حقوق دانشگاه تهران رفتم، ایشان را پشت میز مشغول یادداشت‌برداری از متن کتابی نسبتاً قطور دیدم. وقتی سخن از شیوه یادگیری و سهولت استفاده از مطالب کتاب به میان آمد، استاد در همان حال که با نگاه به کتاب به نوشتن ادامه می‌داد، اشاره به جعبه کوچکی روی میز و برگه‌های درون آن نمود و از محاسن کار فیش‌برداری جملاتی به زبان آورد. من چون تازه از فرنگ برگشته بودم و با این شیوه یادداشت‌برداری و واژه «فیش» آشنایی داشتم، در حالی که این کلمه را زیر لب تکرار می‌کردم سر خود را به نشانه تأیید تکان دادم. استاد هم‌چنان که به سخنان خود ادامه می‌داد، سر از کتاب برداشت و رو به من کرد و گفت: برگیزه و برگیزه‌نویسی. مقصود ایشان را بی‌درنگ دریافتم، ولی نخستین بار بود که این کلمه را می‌شنیدم. از قرار این واژه پارسی و به معنی کارت (کارت تبریک، کارت عروسی) و یا پاره کوچکی از کاغذ است که روی آن پیام یا خواسته‌ای را می‌نویسند. ولی من پس از آن دیدار با مراجعه به کتاب‌های لغت و واژه‌نامه‌هایی که در اختیار داشتم، هر چه جست و جو کردم اثری از این واژه نیافتم. ولی پس از چاپ و انتشار مجموعه سه جلدی دایره‌المعارف علوم اسلامی، مشاهده کردم که استاد خود این واژه را در برابر فیش در مقدمه جلد نخست به کار برده است. البته فرهنگستان اول برابر واژه‌های فیش و فیشیه فرانسوی واژه برگه و برگه‌دان را نهاده است که امروزه به کار می‌رود و واژه برگه در ترکیب‌هایی مانند برگه عبور، برگه امتحانی، برگه هلو همان معنی تکه یا پاره را افاده می‌کند.

باری، غرض از بیان این مقدمه، آشنایی خوانندگان با شیوه تحقیق استاد جعفری لنگرودی و چگونگی تهیه هزاران برگه دست‌نویسی است که در طول سال‌ها مطالعه فراهم آورده است. حاصل این تلاش همان یافته‌هایی است که در دانشنامه‌ها و ترمینولوژی‌ها به تدریج گردآوری شده و بارها به زیور طبع آراسته

۱. استاد دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

گردیده است. تلاش استاد در زمینه معارف اسلامی به ویژه فقه و اصول بر آن بوده است که اطلاعات گسترده‌ای را گاه به اجمال و گاه به تفصیل، اما رسا، مستند، موضوعی و طبقه‌بندی شده در اختیار خواننده قرار دهد. چنین می‌نماید که در تمام این سال‌ها استاد با دستیابی به منابع گوناگون در حوزه مطالعات خود، بر آن بوده است که بر غنای هر چه بیشتر گنجینه پر بار یافته‌های خود بیفزاید. عظمت کار دایره‌المعارف‌نویسی، تهیه فرهنگ لغات در هر یک از عرصه‌های دانش بشری امروزه بر همگان روشن است. کسانی که در این وادی گام نهاده‌اند و یک تنه سودای تنظیم دایره‌المعارف علوم، ولو در یک شاخه آن را در سر پرورانده‌اند، می‌دانند که دیگر این کار در روزگار ما به تنهایی ممکن نیست. استاد خود از همان آغاز کار به ارزش کار گروهی در این زمینه واقف بوده است، می‌نویسد:

«بر این پایه سال‌ها آرزو می‌کردم که با همت جمع، به تدوین دایره‌المعارف علوم اسلامی اقدام شود. به این منظور از سال هزار و سیصد و سی، طرح برداشتن برگیزه‌ها (فیش‌ها) از متون اسلامی را ریختم که اکنون بیست و هشت سال بر این کار می‌گذرد. اما ضمن کار این توجه دست داد که مددکاری در بین نیست ناگزیر باید با امکانات موجود، کار را از یک سو آغاز کرد.»^۱

یا در مقدمه یکی دیگر از آثار خود، این چنین به گوشه‌ای از این شیوه تحقیق فردی اشاره می‌کند:

«از سال هزار و سیصد و سی و دو شمسی دست به کار گردآوری و تحقیق در اصطلاحات فقه و حقوق زدم و تا این لحظه که به تحریر این سطور اشتغال دارم چهل و چهار سال بر این عمل، استمرار دادم؛ ثمره کوشش چهل و چهار ساله سه کتاب است: اول، فرهنگ حقوقی که چاپ شده است. دوم، ترمینولوژی حقوق که طبع شده است. سوم، کتاب حاضر که محصول تجارب تالیف پنجاه سال عمر از جوانی تا پیری و حاصل کار قضا و تعلیم حقوق در دانشگاه‌ها است.»^۲

آرزوی استاد تا این زمان برآورده نشده است؛ لیکن هر گروه کاری از محققان که در آینده بخواهد وارد این عرصه شود و فرهنگ اصطلاحات و یا دانشنامه‌های حقوقی ویژه برای هر یک از اهالی دانش و فن این رشته اعم از قانون‌گذاران، قضات، وکلا و دانشگاهیان فراهم آورد ناگزیر است ثمرات یک عمر کوشش و مجاهدت استاد جعفری لنگرودی را در این زمینه در نظر بگیرد.

ایرانیان با فرهنگ‌های لغات و اصطلاحات معارف عصر خود الفتی دیرینه دارند. فرهنگ‌ها، دایره‌المعارف‌ها همانند اطلس‌های جغرافیایی کتاب‌های مرجع هستند. به این معنی که هر کس برای کسب اطلاع کم و بیش اجمالی از موضوعی معین به آن‌ها مراجعه می‌کند. بر این اساس، آثار متنوع استاد جعفری لنگرودی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد؛ کتاب‌های مرجع^۳ و کتاب‌های عمومی. مهمترین ویژگی کتاب‌های مرجع این است که نیاز نیست همه مطالب آن از آغاز تا پایان خوانده شود و تنظیم مطالب آن‌ها عموماً ممکن است به شیوه الفبایی، موضوعی یا به ترتیب تاریخی باشد. یکی دیگر از ویژگی‌های کتاب‌های

۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، دایره‌المعارف علوم اسلامی، ج ۱، تهران، گنج دانش، ۱۳۶۳، ص ۲.

۲. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج ۱، تهران، گنج دانش، ۱۳۷۸، ص ۳.

مرجع روزآمد بودن اطلاعات آنها است. به راستی اگر نتوان آخرین اطلاعات علمی و در مجموع آرا و نظریات دانشمندان را در حوزه تخصصی از سرچشمه کتابهای مرجع به دست آورد، به مرور زمان این کتابها به دلیل کهنگی مطالب از دسترس طالبان علم به دور می‌افتند. رمز ماندگاری کتابهای مرجع در کتابخانه‌ها همین تازگی و به روز بودن مطالب، همزمان با گسترش روز افزون دانش بشری است. کتابهای مرجع به یک اعتبار کتابهای راهنما نیز به شمار می‌روند. به این معنی که هر کس بتواند موضوع دلخواه خود را با شرح نسبتاً جامعی بیابد و منابع آن را هم به اختصار بداند. دامنه این شرح در فرهنگ‌نامه یا دانشنامه‌ها (Encyclopedia یا به عربی دایره‌المعارف) گاه در حد یک مقاله در چند صفحه به ازای هر سرواژه (مدخل) عموماً گسترده‌تر از شرحی است که در کتابهای ترمینولوژی، یعنی شکل دیگری از کتابهای مرجع دیده می‌شود. هر چند مرز این دو در نوشتگان فارسی به وضوح روشن نیست. استاد جعفری لنگرودی در هر سه قلمرو، کتابهای مرجع؛ فرهنگ حقوقی، دانشنامه حقوقی و ترمینولوژی حقوق، با پشتکاری در خور ستایش به شرح و توضیح لغات و اصطلاحات حقوقی و رشته‌های وابسته پرداخته است. درباره یکایک این آثار، گفتنی بسیار است و همه آثار مکتوب استاد هم به حوزه مطالعات حقوقی محدود و منحصر نیست. استاد جعفری لنگرودی افزون بر مقام و شهرتی که در این شش دهه اخیر با نوشتن کتابهای ماندگار حقوقی در میان علاقمندان به حقوق پیدا نموده، توانایی بی‌مانند خود را در حوزه فلسفه، تاریخ و همچنین ادبیات با کتابهایی چون فلسفه اعلی، تاریخ معتزله و شخصیت معنوی حافظ و چندین اثر دیگر به اثبات رسانده است. آرا و نظریات حقوقی استاد همواره نقل محافل دانشگاهی است. در کمتر پایان‌نامه، رساله دکتری و مقالات پژوهشی دیده می‌شود که موضوعی در مباحث حقوقی - فقهی به ویژه حقوق خصوصی مطرح شود لیکن نامی از او و عقاید و نظریاتش برده نشود. البته عیار آثار یک نویسنده هنگامی به خوبی شناخته می‌شود که به محک نقد سنجیده شود. روی دیگر نقد، گفت‌وگو و همسخنی است تا زبان مشترک میان اندیشمندان قوام پیدا کند و سره از ناسره تمیز داده شود. استاد جعفری لنگرودی این گفت و شنود را با پیشینیان به ویژه با فقیهان اعصار گذشته به خوبی در حوزه محاورات حقوقی برقرار نموده و امروز همچنان توانمند بر شانه بزرگان فقه، پیوسته افق دور دست را رصد می‌کند.

در سلسله تالیفات استاد جعفری لنگرودی در سال‌های پس از انقلاب، کتابهای مرجع چون الفارق (دایره‌المعارف عمومی حقوق در ۵ جلد) و مبسوط در ترمینولوژی حقوق (۵ جلد) همچنان جایگاه استوار خود را حفظ کرده است. کتاب الفارق در بیست و ششمین دوره جایزه کتاب سال، عنوان برترین کتاب سال در رشته حقوق را از آن خود کرد. فارق در لغت به معنی آن چه حق را از باطل جدا کند آمده است که باید کلام آخر یا فصل‌الخطاب فهمیده شود. کتاب مبسوط در ترمینولوژی حقوق نیز در مقایسه با کتاب ترمینولوژی حقوق تفاوت‌های آشکاری دارد که یکی ذکر منابع در پایان شرح هر اصطلاح؛ دوم، شرح بیشتر (مبسوط) بسیار از اصطلاحات و سوم کمیت اصطلاحات است که موجب شده کتاب بالغ بر چندین مجلد شود. این کتابها با وجود آشنایی جامعه حقوق دانان کشورمان با شخصیت استاد جعفری

لنگرودی، آن چنان که شایسته است به خوبی معرفی نشده است. حق مطلب درباره این کتاب‌ها هنگامی ادا می‌شود که فرهنگ‌نویسان این دیار این گنجینه لغات و اصطلاحات حقوقی ارزشمند را دستمایه تدوین واژه‌نامه‌ها، فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های تخصصی دیگری همچون فرهنگ اصطلاحات فقه و اصول، اصطلاحات ثبتي و غیره قرار دهند و متناسب با نیازهای جامعه حقوق‌خوانان و حقوق‌خوانندگان اعم از قضات، وکلای دادگستری و سردفتران آثار استاد را از گنج کتابخانه‌ها بیرون آورند و در دسترس عموم قرار دهند. این نیاز بیش از گذشته که هنوز شاخه‌های گوناگون دانش حقوق به گستردگی امروز نرسیده بود، احساس می‌شود.

یکی از آثار ارزنده استاد جعفری لنگرودی که بیش از پنج دهه از عمر آن می‌گذرد، کتاب مستطاب ترمینولوژی حقوق است که استاد به شرح اصطلاحات رشته‌های حقوق، علوم سیاسی و اقتصادی، تاریخ حقوق و رشته‌های مختلف فقه اسلامی در این کتاب پرداخته است. این کتاب در این سال‌ها چندین بار تجدید چاپ شده است. چاپ سی و یکم این کتاب با ویرایش جدید، همان‌طور که در صفحه عنوان و شناسه کتاب یاد شده، امسال (۱۳۹۸) به بازار کتاب راه یافته است. چاپ دوم این کتاب احتمالاً باید در ۱۳۴۶ منتشر شده باشد؛ چون از ناشر، تاریخ انتشار و به طور کلی شناسه کتاب اثری در صفحات کتاب نیست و این همان نسخه‌ای است که من در همان سال‌ها خریداری کردم. با دیدن ویرایش جدید این کتاب و مراجعه به بعضی از صفحات آن، دریغ آمد که برخی نکته‌ها را درباره این کتاب که از سال‌ها پیش در خاطر داشتم و همچنین درباره ویرایش جدید آن در اینجا بازگو نکنم. نخست درباره عنوان کتاب چنین به نظر می‌رسد که وی اصطلاح ترمینولوژی را در نبودن واژه معادل فارسی آن برای این اثر برگزیده است. گفتنی است که واژه *terme* در ترکیب ترمینولوژی به معنی لفظی است که برای نامیدن شیء یا موضوعی میان اهالی هر علم و فنی متداول شده است یا به تعبیر دیگر نام‌شناسی. با این که او در به کار بردن لغات و اصطلاحات به زبان فارسی وسواس خاصی دارد و حتی به کنایه از به کار بردن پاره‌ای از ترکیبات در زبان حقوق‌دانان مانند شرط کامله‌الوداد از بی‌ذوقی و کم‌مایگی واژه‌گزینان گلایه می‌کند، در نهایت کلمه ترمینولوژی را به سایر اصطلاحات ترجیح می‌دهد. استاد خود معترف است که حق بود اسمی فارسی بر این اثر نهاده شود و حتی اصطلاح گویش‌نامه حقوقی را در برابر ترمینولوژی پیش می‌نهد که چون واژه گویش را فرهنگستان زبان و ادب فارسی در برابر *Dialect* لاتین پذیرفته و تصویب کرده بود، پیشنهاد استاد به دست فراموشی سپرده می‌شود. حسب تعریفی که از واژه گویش در کتاب‌های لغت دیده می‌شود، گویش یا لهجه به صورت‌های یک زبان گفته می‌شود که تفاوت‌های آوایی یا دستوری با یکدیگر دارند، لیکن گویشوران یک زبان سخن یکدیگر را می‌فهمند. از این رو، شاید تعبیر اصطلاح‌شناسی که به معنی دانش شناخت و تشریح اصطلاحات رشته‌های گوناگون معارف بشری است، رساتر و همچنین تناسب بیشتری با ساختار و محتوای این گونه آثار داشته باشد. افزون بر این که فرهنگستان زبان و ادب فارسی واژه اصطلاح را در ترکیب اصطلاح‌نگار و اصطلاح‌نگاری در برابر واژه‌های لاتین *Terminographer* و *Terminography* به تصویب رسانده است. دقت و باریک‌اندیشی و همچنین حساسیت نسبت به کاربرد

بعضی از اصطلاحات در زبان فارسی صفاتی است که استاد جعفری لنگرودی با برخورداری از آن توانسته است در کنار شرح و توصیف اصطلاحات، در مقام یک ادیب و یک واژه‌شناس شایستگی اظهار نظر درباره بار معنایی پاره‌ای از آن‌ها را نیز پیدا کند. برای نمونه، اصطلاحاتی چون "دادباخته" در برابر "محکوم‌علیه" و "دادبرده" در برابر "محکوم‌له" را به این دلیل که اجرای عدالت عرصه برد و باخت نیست، بر نمی‌تابد و یا در مثالی دیگر، از اصطلاح برون‌مرزی که از برابر نهاده‌های فرهنگستان است انتقاد می‌کند و اصطلاح برون‌بومی را رساتر تشخیص می‌دهد. استاد خود در انتخاب بعضی از اصطلاحات به زبان فارسی دستی هم در واژه‌گزینی دارد. اصطلاح هم‌مردگی (۱۶۳۶) در برابر واژه Commorientes انگلیسی و Comourants فرانسوی جعل استاد است.

اما، ترمینولوژی حقوق، تالیف استاد جعفری لنگرودی با ترمینولوژی مشابه آن یعنی Terminologie Juridique فرانسوی تفاوت‌های دیگری نیز دارد؛ نخست، تنظیم فهرستی از اصطلاحات خارجی که بیشتر فرانسوی است و برابر یافته‌های آن‌ها به زبان فارسی و عربی مصطلح در زبان حقوقی است. این فهرست در ضمن زمینه شکل‌گیری یک فرهنگ حقوقی دو زبانه فارسی-فرانسوی را نیز فراهم نموده، ولی او به اهمیت این موضوع اشاره نکرده است. شاید به این دلیل که فهرست مذکور که در پایان این اثر ضمیمه شده، کامل نیست و یا برای همه اصطلاحات فارسی-عربی که در مجموع بالغ بر ۶۱۹۶ اصطلاح است، نتوان معادل دقیقی در نظام حقوقی فرانسه یافت، استاد از این مهم چشم پوشیده است.

ترمینولوژی حقوق ضمیمه دیگری نیز دارد که استاد عبارات و اشارات بر آن نام نهاده است. اصطلاحی تازه‌یاب و ابتکاری برای واژه Adage فرانسوی که استاد در نبودن لغت معادل آن در فقه و زبان فارسی برگزیده است. عبارات و اشارات جملاتی کوتاه و گیرا هستند که یک قاعده حقوقی را بیان می‌کنند؛ مانند عبارت «العقود تابعه للقصد». گردآوری این مجموعه از عبارات و اشارات نیز از نوآوری‌های استاد جعفری لنگرودی محسوب می‌شود که در کتاب‌های دیگران دیده نمی‌شود و حق این است که آیندگان در تکمیل این مجموعه به صورت اثری مستقل بکوشند.

ترمینولوژی حقوق شامل اصطلاحاتی است که تماماً هم حقوقی نیست و این موضوع در صفحه عنوان کتاب نیز درج شده است. اصطلاحات رشته‌های علوم سیاسی و اقتصادی و همچنین رشته‌های مختلف فقه اسلامی در کنار اصطلاحات حقوقی به معنی اخص، مجموعه اصطلاحات این کتاب مرجع را به دو دسته اصطلاحات تقسیم نموده و وزن و اعتبار دوگانه‌ای به این اثر بخشیده است. بی‌گمان این اثر در زمان نشر و نخستین چاپ آن بر اساس قوانین و مقررات جاری کشور تهیه شده است. از آن زمان تا کنون بسیاری از پدیده‌ها و نهادهای حقوقی دست‌خوش دگرگونی گردیده و مهم‌تر از آن شاخه‌های تازه‌ای بر درخت تناور حقوق روئیده است که در ویرایش جدید کتاب اثری از آن‌ها دیده نمی‌شود. باید امیدوار بود که اصطلاحات جدید چون پولشویی، جرم‌انگاری، پیشگیری از جرم، جرایم رایانه‌ای هم در این اثر به همت و رأی و نظر او جایی برای خود باز کنند.

از سوی دیگر، بسیاری از نهادهای حقوقی مانند بنگاه خالصجات کشور (۸۹۹)، دیوان جزای عمال دولت (۲۵۴۶)، سازمان امنیت (۲۷۸۸)، ساواک (۲۸۱۲)، سازمان اصلاحات ارضی (۲۷۸۷) که به موجب قوانین خاص ایجاد شده‌اند، چون دیگر در روزگار ما وجود خارجی ندارند، فقط از حیث مطالعات تاریخ حقوق (اداری، کیفری، عمومی) ارزش دارند. بعضی از این تشکیلات در این بازه زمانی به موجب قوانین جدید با نهادهای دیگر ادغام و یا جایگزین شده‌اند. بعضی دیگر تغییر نام داده‌اند؛ مانند سازمان بنادر و کشتیرانی (۲۷۹۰) به سازمان بنادر و دریانوردی، سازمان جغرافیایی کشور (۲۷۹۵) به سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، سازمان مسکن (۲۸۰۵) به سازمان مسکن و شهرسازی و مانند اینها.

بعضی از اصطلاحات مانند دفاع مشروع، خلاف و معاونت در جرم همچنان امروز در واژگان حقوقی ما کاربرد دارند، اما ماهیت آن‌ها تغییر یافته است. دلیل آن نیز روشن است. چون قوانین واضح این اصطلاحات، دگرگون شده‌اند. به طور کلی مستند قوانین و مقررات پیشین که غالباً منسوخ شده‌اند در ذیل بسیاری دیگر از اصطلاحات در ویرایش جدید همچنان دیده می‌شود. تنها تغییری که در این مستندات به چشم می‌خورد، تاکید بر قدیمی بودن آن‌ها است؛ مانند آیین دادرسی کیفری قدیم، آیین دادرسی مدنی قدیم و قانون دادرسی سابق و کیفر ارتش که در مواردی حتی از دادن این هشدار هم غفلت شده است.

از ویرایش جدید آنچه گفتنی است اندک تغییراتی در حد حذف پاره‌ای از مدخل‌ها نظیر انحلال مجلس (۷۱۱) و افزودن بعضی دیگر مانند انحلال شوراها (۷۱۰) و یا جایگزین کردن اصطلاح مجلس شورای اسلامی (۴۸۹۷) به جای مجلس شورای ملی سابق است. همچنان که پیشتر گفتیم رمز ماندگاری کتاب‌های مرجع همچون ترمینولوژی حقوق در گرو به روز بودن مطالب این قبیل آثار است. اما استقبال جامعه حقوقی از این کتاب بیش از همه نتیجه سال‌ها تحقیق و تتبع استاد جعفری لنگرودی در حوزه فقه و دانش حقوق است. به این دلیل، اصطلاحات فقهی و اصولی و تطبیق آن با مفهوم حقوق مدنی که کمتر در معرض تحولات پنج دهه اخیر بوده است، در قیاس با اصطلاحات دیگر رشته‌های حقوق چون حقوق جزا، آیین دادرسی کیفری و حقوق اداری و اجتماعی که گرد روزگار بر آن‌ها نشسته و بهتر است علاوه بر ویرایش، پالایش شوند، به تنهایی مجموعه ارزشمندی را فراهم آورده که به خوبی نیاز اولیه نوآموزان دانش حقوق را مرتفع می‌سازد.

بی‌گمان استاد جعفری لنگرودی از چهره‌های درخشانی است که در تحولات حقوق مدنی در کشور ما سهم به‌سزایی دارد. لیکن سهم او را در گسترش فرهنگ و آوازه‌شناسی حقوقی نیز نمی‌توان انکار کرد. امروزه واژه لاتین ترمینولوژی هم به معنی مجموع واژگان تخصصی این رشته و هم دانش ترمینولوژی یا اصطلاح‌شناسی به کار می‌رود. دانش ترمینولوژی همان علم مطالعه نظام‌مند واژگان و نحوه نام‌گذاری مفاهیم این رشته تخصصی است. با توجه به ظرافت و دقتی که واژگان تخصصی در انتقال مفاهیم دارد، شناخت مدلول و معانی اصطلاحات نیز روی دیگر این رشته از معارف زبان‌شناختی است. استاد جعفری لنگرودی در اکثر آثار حقوقی که به رشته تحریر درآورده، گوشه‌ای از مهارت خود در این حوزه را نیز به

خوبی نشان داده است. ژرفاندیشی و موشکافی دربارهٔ بسیاری از اصطلاحات حقوقی، وی را بر آن داشته است که گاه بعضی از مفاهیم را دوباره تعریف کند. نگاه او در این باره همواره انتقادی است و هیچ‌گاه به نقل تعاریف دیگران در این آثار بسنده نکرده است. روشی که او در باب مفهوم‌شناسی پیش گرفته است، شناسایی عناصر سازندهٔ مفاهیم اعتباری است که مدار دانش حقوق به شمار می‌رود. از این رو، حق این است که به پاس نوآوری‌های بسیار ایشان در این عرصه او را سرآمد حقوق‌دانان این کشور بدانیم.

منابع و مأخذ:

۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۶۳)، دایره‌المعارف علوم اسلامی، جلد اول، تهران، گنج دانش.
۲. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۷۸)، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، جلد اول، تهران، گنج دانش.

